

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

“ЧОРНА СЕРЕДА” СЕЛА КОРТЕЛІСИ 23 ВЕРЕСНЯ 1942 РОКУ

Німецько-радянська війна залишила кривавий слід в історії країн Східної Європи. Усього за її роки на території України внаслідок воєнних дій і нацистських каральних акцій, переважно у відповідь на дії радянських партизанів, цілком або частково було спалено 1 296 сіл (разом із Кримом – 1 421 село), а загальна кількість жертв серед мирних мешканців сягала майже 50 тис. осіб (за підрахунками Л. Легасової і М. Шевченко, – 49 274 особи), 3/4 з яких – діти, жінки й люди старшого віку¹. З них сотні населених пунктів були “стерті з лиця землі”, а всі їхні жителі – вбиті, хоча скільки їх було насправді навіть зараз точно невідомо. На думку дослідника з Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) Христіана Герлаха, на сьогодні відомо принаймні про 250 “випалених” сіл – дощенту знищених німецькою поліцією в Україні² (не враховуючи знищених частково або зруйнованих під час суто фронтових дій). За підрахунками деяких українських авторів, нацисти знищили 671 село (разом із тими населеними пунктами, що були знищені або спалені частково, й тими, в яких були вбиті не всі жителі, а від кількох до кількох десятків із них)³.

На сьогодні участь німецьких поліційних формувань у масових убивствах людей на окупованих територіях, переважно євреїв, – добре досліджена “чорна сторінка” з історії країн Східної Європи⁴. Особливо цікавило західних дослідників вивчення обставин смерті багатьох десятків тисяч людей у Польщі⁵, тоді як вивчення нацистської “політики винищення” щодо України вони здійснювали переважно

¹ *Легасова Л.* Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 164–166.

² *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde, Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944 / Christian Gerlach. – Hamburg: Hamburger Edition HIS Verlagsges. mbH, 1999. – S. 955.

³ *Сожженные села: Украина под нацистской оккупацией, 1941–1944 гг.: Аннотированный указатель.* – Москва: Фонд “Историческая память”, 2013.

⁴ *Westermann E. B.* Hitler's Police Battalions. Enforcing Racial War in the East / Edward B. Westermann. – Lawrence: University Press of Kansas, 2005.

⁵ *Browning Ch. R.* Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland / Christopher R. Browning. – New York: Harper Collins, 1992; *Goldhagen D. J.* Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust / Daniel J. Goldhagen. – New York: Knopf, 1996; *Curilla W.* Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei: 1939–1945 / Wolfgang Curilla. – Paderborn [u.a.]: Schöningh, 2011.

в контексті висвітлення цієї тематики щодо Білорусі⁶. Окремою сторінкою в історії нацистських воєнних злочинів були резонансні масові вбивства жителів цілих великих населених пунктів, знання про які в історіографії тривалий час були обмежені більше офіційними міфологемами, ніж науковими дослідженнями.

Одним із найбільших нацистських воєнних злочинів, скоєних у роки нацистської окупації проти українського населення на території України, було знищення одного з 106 інших стертих нацистами “з лиця землі” сіл на Волині⁷ – с. Кортеліси, жителів якого знищив німецький поліцейний підрозділ у “чорну середу” 23 вересня 1942 р. Не можна сказати, що цю страшну подію оминали увагою історики у СРСР. Однак її висвітлення в офіційній історіографії відбувалося лише у контексті героїзації діяльності радянських партизанів⁸. Західні ж історики почали писати про цю трагедію лише від середини 1980-х років, однак переважно обмежуючись згадкою про неї як про dokonаний факт і не намагаючись з’ясувати її причин, обставин і наслідків. Навіть в останні роки західноєвропейські й англомовні дослідники згадували про неї тільки коротко в контексті інших нацистських воєнних злочинів, висвітлюючи геноцидні аспекти воєнної політики націонал-соціалістичної Німеччини⁹. Чи не єдиним винятком була розвідка Івана Ольховського, що допомогла зрозуміти справжні причини, обставини та наслідки трагедії¹⁰. Однак і вона не внесла ясності у з’ясування багатьох аспектів проблеми: як усе відбулося насправді; скільки людей тоді загинуло; яким було ставлення підпілля українського руху опору і вояків Української повстанської армії (УПА) до трагедії у Кортелісах; чи були покарані справжні вбивці жителів цього села, а саме вояки німецької поліцейної сотні “Нюрнберг”? Вивчення архівних документів й аналіз

⁶ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde ...; *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44 / Martin Dean. – Basingtoke, Hampshire, New York: Palgrave Mac Millan, 2000; *Haberer E.* German Police and Genocide in Belorussia, 1941–1944 / E. Haberer // *Journal of Genocide Research*. – 2001. – Vol. 3. – Issue 1. – P. 13–29; Issue 2. – P. 207–218; Issue 3. – P. 391–403; *Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944 / Wolfgang Curilla. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006.

⁷ *Музиченко Я.* Вічність і Кортеліси. Хто й навіщо спалив українське село у вересні 1942-го, як воно відродилося і чому заплутався в історії письменник Яворівський / Я. Музиченко [Електронний ресурс] // Україна молода. – 2009. – 23 вересня. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1496/163/52615/>

⁸ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / [гол. ред. П. Тронько]. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – Т. 3: Волинська область. – С. 595–596.

⁹ *Gregorovich A.* World War II Tragedies: Villages of Lidice, Czechoslovakia and Kortelisy, Ukraine / Andrew Gregorovich // *Forum: A Ukrainian Review*. – Scranton, Pa. – 1986. – Winter. – No. 67. – P. 31; *Berkhoff K. C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule / Karel C. Berkhoff. – Cambridge: Belknap, 2004. – P. 280–281; *Goldberg H. J.* Europe in Flames: Understanding World War II / Harold J. Goldberg. – Mechanicsburg, PA: Stackpole Books, 2011. – P. 292; *Levene M.* Annihilation: Vol. 2: The European Rimlands 1939–1953 / Mark Levene. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – P. 254.

¹⁰ *Ольховський І.* Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній [Електронний ресурс] / І. Ольховський. – Режим доступу: <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?id=664>

найновіших публікацій дослідників дозволяє дати належні відповіді на ці та інші досі нез'ясовані питання.

Причини нацистської каральної акції. У перші місяці німецько-радянської війни жителі розміщеного майже на українсько-білоруському кордоні (за 2 км від Білорусі) с. Кортеліси, серед яких до Другої світової війни були лише окремі прибічники комуністів, із людського співчуття погодилися надати притулок і доглядати поранених бійців та офіцерів Червоної армії і врятували кількох підлітків, котрі втекли з ешелону “остарбайтерів”. Прикметно, що навіть комендант місцевої поліції в Кортелісах Микола Зенюк (до речі, колишній секретар комсомольської організації) разом із десятками родин кортелісців переховував червоноармійців, серед яких були переважно росіяни-комуністи, зокрема інженер зв'язку й учасник боїв у Брестській фортеці Борис Михайловський, старший лейтенант Алексій Попов, військовий лікар Ніколай Воронович, Дмитрій Булаєв та ін. Однак уже навесні 1942 р. у селі назрівав конфлікт між селянами і військовополоненими, яких ті після одужання почали залучати до допомоги по господарству, що спричиняло невдоволення багатьох із них (згодом, після війни, червоноармієць-білорус Хома Коновальчук, наприклад, скаржився, як йому погано жилося в Миколи Зенюка, котрий змушував його чистити пістолета, носити воду тощо). Ситуацію загострив наказ німецької окупаційної влади про необхідність відправки людей на роботу до Німеччини, який мали виконати сільський солтис (староста) Андріян Паливода та комендант постерунку місцевої поліції Микола Зенюк як керівники виконавчої влади місцевої адміністрації. Очевидно, вдома вони обговорювали, кого записувати на роботи і, мабуть, планували передовсім відправити не своїх односельців, а небажаних “прибульців”, котрих таким способом розраховували позбутися. Про це дізнався вже згадуваний Х. Коновальчук, який про все доповів Б. Михайловському. Стало зрозуміло, що спокійно переховатися червоноармійцям у цьому поліському селі не вдасться, тоді вони вирішили створити партизанський загін для самозахисту.

У травні 1942 р. 20 червоноармійців таємно зібралися на місцевому кладовищі й домовилися до господарів не повертатися, а створити партизанський загін ім. Клімента Ворошилова, командиром якого обрали Б. Михайловського. Партизанський відділ, бійці якого завчасно озброїлися 13-ма гвинтівками, поповнили деякі жителі села, зокрема чотири брати Прокопчуки, Я. С. Карпук. В. Н. Дордюк, А. М. Ліхван й інші, яких колишні червоноармійці навчали військової справи. До кінця травня 1942 р. у їх партизанському підрозділі налічувалося 47 жителів Кортеліс та врятованих ними колишніх бійців і командирів Червоної армії, котрі переховувалися в селі. Проти ночі 26 травня вони напали на постерунок поліції в Кортелісах, у якому служило 11 осіб, і розгромили його. Х. Коновальчук за наказом Б. Михайловського з отриманим від нього пістолетом зайшов у приміщення комендатури сільської поліції, вбив вартового поліцає та перерізав зв'язок із Ратним. Після цього партизани оточили хату М. Зенюка, якому, однак, вдалося врятуватися і втекти з оточення, забрали з приміщення поліції два кулемети, кілька автоматів та гвинтівки, після чого обрали місцем свого перебування урочище Душелине. Наступного дня Микола Зенюк і сільський староста Анатолій Паливода вирішили “замести сліди” нападу на постерунок, поховали вбитих поліцаїв, а німецькій допомозі, яка прибула, накрили щедрий стіл (за деякими даними, поінформовані про це своїм розвідником,

партизани вирішили атакувати село й серед білого дня вбили ще кількох німецьких офіцерів і багатьох поліцаїв, а німецькі машини вивезли за село і спалили)¹¹.

Хоча вже це могло спровокувати знищення німецькою поліцією села, перші інциденти закінчилися скликанням зборів селян, на яких присутніх попередили про суворе покарання за допомогу партизанам. За таких обставин кортелісці, які потрапили “між молот і наковальню”, опинилися в дуже складних умовах: з одного боку, німецькі окупаційні установи вимагали здавати податки – зерно й визначені норми вивезення лісу й заборонили в будь-якій формі підтримувати діяльність партизанів під загрозою смертної кари. Однак, з іншого боку, партизани наказали не виконувати німецькі розпорядження й за невиконання цього наказу також погрожували вбити тих, хто допомагатиме німцям. Унаслідок цього в той час, коли мешканці довколишніх сіл своєчасно здавали податки, кортелісці не вивозили задані кубометри лісу, не здавали зерна, а деякі продовжували допомагати партизанам. У відповідь німецькі поліцаї скерували службовця місцевого постерунку з с. Грабове Петра Притонюка в Кортеліси до старости, щоб з’ясувати, чому селяни не здають зерна і не вивозять лісу. Однак партизани вбили П. Притонюка в Кортелісах, після чого керівники німецької окупаційної адміністрації з Ратного попередили кортелісців, що у відповідь на ще одне вбивство село буде спалене. Проте у відповідь на це партизани вбили ще одного німця в Кортелісах. Після цього 26 серпня 1942 р. до села прибув підрозділ німецької поліції, селян знову зігнали на збори на майдан між церквою і школою, закликали видавати партизанів і привселюдно розстріляли 62-річну Мотрону Дордюк, син якої був у партизанському відділі, Мирона й Олександру Лихванів, двох їхніх синів Миколу та Максима за сина-партизана Андрія, а також упійманих двох втікачів із німецького полону Володимира Вільневицького та Степана Криволапа з Чернігівщини. Метою привселюдної страти було залякати місцеве населення, щоби змусити підкоритися волі німецьких окупаційних установ. Однак і це суворе попередження не подіяло, й незабаром партизани вбили німецького солдата, що й спровокувало знищення села¹².

Перебіг трагічних подій у світлі документів. У той час для боротьби проти радянських партизанів створено Штаб боротьби проти банд (Bandenbekämpfungsstabes) при Командувачі поліції порядку і вищому керівникові охоронних відділів (СС – нім. SS, скор. від Schutzstaffel) і поліції України в Кобрині, керівником якого від 1 вересня до 10 жовтня 1942 р. був групенфюрер СС Отто фон Оельгафен (von Oelhafen). Від 1 вересня 1942 р. у Кобрині створено оперативний штаб команданта поліції порядку для керівництва протипартизанськими операціями. У їх підпорядкування були переведені II і III батальйони полку поліції і СС № 15 (колишні поліційні батальйони № 306 і № 310) й поліційний кавалерійський дивізіон № II, головною територією для протипартизанських акцій яких було визначено місцевості на лінії Брест–Пінськ¹³.

¹¹ Яворивський В. Польша. Роман. Повесть / В. Яворивский. – Москва: Известия, 1989. – С. 265.

¹² Діак І. Волинсько-Холмська трагедія / І. Діак. – Київ, 2010. – С. 123; Ольховський І. Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній [Електронний ресурс].

¹³ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... – S. 909.

З метою здійснення антипартизанської операції “Трикутник”, провести яку наказав Штаб боротьби проти банд у Кобрині, 22 вересня 1942 р. командир III батальйону 15-го поліційного полку майор поліції Юрген Голлінг розробив план знищення непокірного села Кортеліси. Очолюваний ним батальйон був створений у липні 1942 р. на основі поліційного батальйону № 310, укомплектованого з вояків Поліційного вишкільного батальйону “Оранієнбург” (Polizei-Ausbildungs-Bataillon “Oranienburg”) в жовтні 1940 р. в Оранієнбурзі й дислокованого спочатку на окупованій території Польщі й у Галичині¹⁴. Батальйон сумнозвісно “прославився” воєнними злочинами, серед яких розстріл 19 поляків 2 і 19 листопада 1940 р. у Ченстохові й 98 поляків 20 і 30 травня 1941 р. у Піотркуві Трибунальському, розстріл 139 військовополонених у Раві-Руській 20 листопада 1941 р. та оточення й плундрування гетто у Львові в січні 1942 р. та ін.¹⁵.

22 вересня 1942 р. Ю. Голлінг наказав знищити с. Кортеліси Резервній поліційній сотні “Нюрнберг” (Reserve Polizei-Kompanie Nurnberg), названий так тому, що вона була укомплектована переважно зі службовців німецької поліції з Нюрнберга¹⁶. Цю збройну формацію чисельністю 130 осіб сформували в серпні 1941 р. із поліцаїв і резервістів із Нюрнберга, м. Фюрт (Fürth) й навколишніх місцевостей. Після основного вишколу в Нюрнберзі сотня під командуванням гауптмана Йозефа Айселе (Eisele) була переправлена залізницею до Бреста, де її перебрав у своє підпорядкування керівник СС і поліції в цьому місті генерал-лейтенант поліції Вальдемар Ваппенганс. Її завданням була боротьба проти партизанів й проведення каральних операцій у відповідь на дії збройних формувань антинімецького опору. У її діях сотні допомагали місцеві поліцаї, організовані в охоронні команди – “шущманшафти”, загальна кількість яких у Райхскомісаріаті “Україна” сягала майже 100 тис. осіб, що становило майже 87 % усіх поліційних сил у цьому Райхскомісаріаті¹⁷.

У наказі Ю. Голлінга було визначено: “1. 23 вересня 1942 батальйон знищує [vernicht] розташовані в районі на північний схід від Мокран вражені бандитською заразою села: Бірки, Заболоття і Борисівку. Сотня «Нюрнберг» знищує Кортеліси [Kp. Nürnberg vernichtet Kortelisy]. ... 5. Початок операції: 23 вересня 1942 о 5 30.

¹⁴ Curilla W. Der Judenmord in Polen... – S. 428.

¹⁵ Klemp S. “Nicht Ermittelt”. Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch. 2. erweiterte und überarbeitete Auflage / Stefan Klemp. – Essen: Klartext Verlag, 2011. – S. 234; Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei... – S. 655. Детальніше див.: Westermann E. B. “Ordinary Men” or “Ideological Soldiers”? Police Bataillon 310 in Russia, 1942 / Edward B. Westermann // German Studies Review. – 1998. – P. 41–68; Leide H. NS-Verbrecher und Staatssicherheit: Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR / Henry Leide. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. – S. 119; Koppe Ch. Das Polizeibataillon 310: eine Darstellung der Geschichte dieser Sondereinheit der Ordnungspolizei und ihrer Verstrickungen in NS-Verbrechen zwischen 1940 und 1943. Diplomarbeit / Christoph Koppe. – Oranienburg: FH der Polizei, 2009. – S. 11–72.

¹⁶ Verzeichnis der Angehörigen des Polizeibataillons 310, 1941 // BA. – R 70-Polen/394; Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum... – S. 682.

¹⁷ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein; sie haben es nie benutzt”. Die Verbrechen der Polizeikompanie Nürnberg / Jim G. Tobias, Nicola Schlichting. – Nürnberg: ANTOGO Verlag, 2005. – S. 12–14.

До 4.35 населені пункти повинні бути оточені (зовні). 6. Операцію треба проводити, згідно з моїми розпорядженнями, даними під час обговорення обставин з офіцерами 21 вересня 1942”¹⁸.

Відповідно до наказу оточення сіл почалося о 4 год. 35 хв., а саму каральну операцію розпочали о 5 год. 30 хв. Окрім сотні “Нюрнберг”, для оточення було використано допоміжні сили – укомплектовані з місцевих жителів службовців німецької поліції: кілька десятків із Каменя-Каширського, білоруських поліцаїв із Малоріти, постерунок поліції з Ратного, а також групу переважно білоруських та польських шпидманів із дислокованого в Кобрині охоронного батальйону № 104, в якому служили українців, білоруси і поляки¹⁹ (батальйон був сформований згідно з виданим у липні 1942 р. наказом про вишкіл в Кобрині, де у вересні розмістився німецький поліційний штаб боротьби проти партизанів²⁰).

Зранку 23 вересня 1942 р. карателі оточили село двома тісними кільцями. Солдати з поліційної сотні “Нюрнберг” зібрали жителів на ринковій площі. Ковельський гебітскомісар Каснер через перекладача повідомив селянам, що за систематичну підтримку ними убивств німців і людей на німецькій службі всіх жителів спочатку було наказано спалити живцем, але “з гуманних міркувань” це рішення “пом’якшено”, тому їх “просто розстріляють”. Відтак зачитано список тих 20 осіб, яких разом із членами родин було помилувано, зібрано на вози й вивезено до Ратного: старосту села А. Паливоду, сільського священика о. Василя, сільських поліцаїв та членів їх сімей²¹.

У публікаціях з історії Кортеліської трагедії різні автори часто цитували звіт про знищення села. Хоча наказ про це зберігається в Росії, копії – в німецьких архівах у Людвігсбурзі й у музеї в Кортелісах, досі жоден науковець не опублікував повністю німецький текст і переклад з архівними посиланнями на місце його зберігання. З огляду на це повний зміст та місце зберігання оригіналу залишаються певним чином “енігматичними”. Петро Інгульський, Володимир Яворівський, а за ними й інші стверджували, що його автором був нібито командир поліційної сотні “Нюрнберг” обер-лейтенант Глюкс, але тепер добре відомо, що її постійним командиром був

¹⁸ III./Pol. 15. – I a Tgb. Nr.291/42 (g). O.U., den 22.September 1942. Geheim! Einsatzbefehl zur Vernichtung von Ortschaften. gez. Golling // Государственный архив Российской Федерации в Москве (ГАРФ). – Ф. 7021 (Чрезвычайная Государственная Комиссия по установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, коллективным хозяйствам (колхозам), общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК). 1942–1951 гг.). – Оп. 148. – Д. 3. – Л. 20–20 об.

¹⁹ Найдзюк Я. Беларусь учора і сьняння. Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі / Я. Найдзюк, І. Касяк. – Менск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 321–323; Gdański J. Cudzoziemskie jednostki policyjne w służbie Trzeciej Rzeszy. Przyczynek do historii Schutzmannschaften / Jarosław Gdański // Pamięć i Sprawiedliwość. – Warszawa: IPN, 1997–1998. – Т. 40. – С. 344.

²⁰ Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939–1945: ein Überblick anhand der Feldpostübersicht bearbeitet von Georg Tessin und Norbert Kannapin unter Mitarbeit von Brün Meyer. – Osnabrück: Biblio-Verlag, 2000. – S. 622.

²¹ Berkhoff K. C. Harvest of Despair... – P. 281–282.

гауптман Й. Айселе. Втім, можливо, що за його дорученням звіт підписав один з інших офіцерів (практика підписування документів підлеглими “за дорученням” (Im Vertretung) їх керівників тоді була доволі розповсюдженою в німецьких поліційних й адміністративних структурах). Згідно з ним, його автор відзвітував, що він “організував оточення села у формі лещат при одночасному збільшенні дистанції між постами. Внаслідок цього мені вдалося захопити й доставити до місця збору всіх мешканців села без винятку. Цьому сприяло те, що населення до останнього моменту не відало про мої плани... На місці збору панував спокій. Кількість постів було зведено до мінімуму, вивільнені сили були використані для подальшого ходу операції. Команда могильників дістала лопати лише на місці розстрілу – тому населення не знало, що на нього чекає. Непомітно були встановлені легкі кулемети, з допомогою яких придушив паніку, що виникла на місці розстрілу...”²².

Після цього карателі зігнали людей до церкви, школи та кількох сусідніх будинків і розстріляли. Деякі жителі були змушені самі копати собі ями – разом викопали шість братських могил. Тоді німецькі поліційні службовці розстріляли спочатку чоловіків, а потім жінок і дітей у групах по 50 осіб. Коли німці з сотні “Нюрнберг” вже не мали куди зганяти людей, вони знищували їх біля майдану, а трупи скидали в наспіх викопані ями. Немічних старців, дітей привозили на підводах і напівживих закидали землею. Щоб не було чути пострілів та криків розпачу приречених на смерть людей, вбивці увімкнули на повну потужність мотори автомашин, бронеавтомобілів і мотоциклів. Сотні жителів, в основному людей похилого віку і дітей, кинули у величезну глиняну яму, наповнену водою. Тих, хто не втопився відразу й намагався втекти, розстрілювали на місці²³.

Так загинули більшість кортелісців, серед яких чоловіки, жінки, люди старшого віку і діти, й лише близько 100 жителям пощастило врятуватися. Вбивства тривали приблизно від 11.00 до 16.00, тобто майже 5 годин. Після цього поліцаї забрали на вози майно й худобу селян і повністю спалили село, під час чого згоріло 715 хат. Разом із Кортелісами карателі знищили такі села: Запоківне, Ягідкове, Тепечець, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівку, Хомут та ін.²⁴.

У вже цитованому звіті про знищення Кортеліс констатувалося: “Утаємничення справжньої мети збору населення виявилось надійним: населення вірило в те, що йому будуть зачитувати наказ до останньої миті. Замкнув населення в церкві, школі, прилеглих до центру будинках, аж тоді видав команді поліцейських могильників лопати. Поставив легкі кулемети на вигідній позиції. Поставив за кулемети досвідчених, перевірених мною солдатів, яких міняв через кожних 30 хвилин. Розстріл проводив у п’яти місцях одночасно, заглушуючи кулемети ревінням

²² *Інгульський П.* Сага про Кортеліси / П. Інгульський // Пост імені Ярослава Галана. Памфлети, статті, нариси. – Львів: Каменяр, 1971. – Кн. 2. – С. 80. Автор зробив виразний акцент на тому, що Кортеліси і Хатинь знищили “фашисти” (тобто німецькі окупанти згідно з тогочасною офіційною термінологією в СРСР).

²³ *Tobias J. G.* “Ihr Gewissen war rein...” – S. 19.

²⁴ Вінок безсмертя. Книга-меморіал / [О. Федоров, В. Манюк та ін.]. – Київ: Політвидав України, 1988. – С. 222–229; *Поліщук.* Трагедія села Кортеліс: наук.-попул. зб. волинознавства / Поліщук // Літопис Волині. – Вінніпег, 1964. – Т. 7. – С. 86–89.

автомобільних моторів. Спершу розстріляв молодих чоловіків, які могли чинити опір. Розстріл жінок і дітей проходив без будь-яких ускладнень... Більшість жителів села зберігали гідність. Вони не знали, що їх чекає, і йшли спокійно назустріч своїй цілком заслуженій долі, котра внаслідок їхньої нечистої совісті зовсім не стала для них несподіванкою... Розстріл почався о 9.00 і закінчився о 16.25 того ж дня. Ваш наказ виконано повністю, він виконувався без будь-яких ускладнень, підготовлені мною заходи виявилися цілком ефективними. Сотня «Нюрнберг» втрат не має. Один шофер після виконання наказу захворів на приступ гастриту. Перебуває в санізоляторі батальйону. Витрачено патронів: 4 тис. 321 (чотири тисячі триста двадцять один). Один кулемет потребує ремонту від надмірного перегріву»²⁵.

Після “виконаного завдання” поліційна сотня “Нюрнберг” протягом року використовувала набутий “катівський досвід” у Білорусі. 10 січня 1944 р. вона вирушила з Мокран у Білорусі до Костополя на Волині, де після поповнення шістьма моторизованими підрозділами жандармерії утворила групу Айселе (Gruppe Eisele) у складі Бойової групи Прютцманна. Від того дня вона майже місяць брала участь у протипартизанських діях, доки під час них не загинули більшість її вояків разом із командиром гауптманом Й. Айселе (котрий помер від важкого поранення, отриманого 5 лютого 1944 р.). Відповідно до наказу Г. Гімmlера від 10 лютого 1944 р. німецькі поліційні сили на фронтових територіях Райхскомісаріату “Україна” були скеровані “на Батьківщину”. Називаючи їх у розмові з Вищим керівником СС і поліції Сходу в Генеральній губернії Вільгельм Коппе, вищий керівник СС і поліції в Україні обергрупенфюрер Ганс Прютцманн останнім згадав ще один підрозділ, причислений до сил жандармерії, що підлягали евакуації з Центральної та Східної України: “Крім того, було скеровано назад рештки сотні окремої служби «Нюрнберг», командир якої гауптман Айселе загинув [Außerdem werden die Restteile der Einzeldienst-Komp. Nürnberg, deren Chef-Hptm. Eisele – gefallen ist, zurückgeführt]”²⁶.

Трагедія у споминах очевидців, які врятувалися від смерті. У Кортелісах моторошні спогади про злочини німецької поліції залишили глибокі рани в колективній пам’яті тих селян, яким вдалося вижити того страшного дня. Дарія Олександрівна Поливода за півстоліття розповіла про свій досвід: “Це було рано-вранці, моя мати пробудилася і пробурмотіла: «Німці в селі, німці»”. Дитина подивився у вікно і побачила, як людей виводили з будинків і збирали в малі групи. “Приблизно по 20 або щось біля того, я не знаю точно. Я бачила, як німецькі солдати склали розстріляних людей у крові в ряди, голову до голови. Моя мама теж була убита, мій дід і мій брат, на три місяці старший за мене”. Агафія Іванівна Сахачук, яка заховалася в сараї і лише завдяки цьому уникнула смерті, увечері пройшла через село з іншими людьми, які залишилися живими, й побачила неймовірне: “Трупи лежали всюди. Багато кого з цих людей було розстріляно під час спроби втечі. Ми

²⁵ Яворивский В. Польша... – С. 308–309.

²⁶ [5.März 1944.] Reisebericht. A. Bericht über die Besprechung mit den Höchsten SS- und Polizeiführer Ukraine // Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). – R 19 (Hauptamt Ordnungspolizei)/333. – Bl. 125.

збрали мертвих і перенесли їх у братські могили. Ми взяли лопати і засипали тіла землею, але кров виступала із землі”²⁷.

Інший опитаний про подробиці трагедії, 70-річний Федір Іванович Рудинюк у 1985 р. розповів берлінському журналісту Паулеві Колю, як йому вдалося вижити і що він пережив, послуговуючись загальноприйнятим у СРСР терміном “фашист” для означення карателів німецьких поліційних відділів: “Це було приблизно о 4-й годині ранку. Вони дивилися у вікна з лампами. Я думав, що сталася пожежа. Фашисти розбили вікна прикладами, ногами у чоботах відкрили двері й швидко зайшли в кімнату. Я був напівголий, але, тим не менше, вони обшукали мене в пошуках зброї. Тоді вигнали всіх нас із дому. Моя сестра хотіла повернутися, щоб отримати якийсь теплий одяг. Вона мала з собою маленьку дитину і не хотіла, щоб їй було холодно. Було вже досить холодно – був кінець вересня. Проте ми змушені були вийти на площу без теплового одягу. Там ми сиділи і чекали, поки всіх не вигнали з будинків. Нас, чоловіків, відібрали окремо. Там ми повинні були копати яму, глибиною 5 метрів, шириною 2 метри і дуже довгу. Отже, мені довелося копати собі могилу. У той час, коли ми копали, кулемети були спрямовані на нас з усіх сторін. Потім, коли перші групи були загнані в ями, солдати почали стріляти в них, почалася паніка, люди кричали, хотіли втекти. Після цього солдати стріляли з автоматів у натовп. А потім, під час стрілянини, вони увімкнули двигуни своїх машин і грали музику через гучномовці, щоб заглушити крики і постріли. Маленьких дітей вони насаджували на багнети, а потім кидали їх у яму, щоби зберегти кулі. Я сам бачив, як фашист розпорів живіт вагітної жінки і кинув її в яму. Увечері пішов сильний дощ. Проте село продовжувало горіти. Майже протягом тижня. Ями були покриті тільки невеликою кількістю землі. Через ґрунт потекла кров із землі. Я вижив лише завдяки диву. Коли вибухнула паніка, я просто втік з іншими. Вони стріляли в нас, але не влучили. Протягом двох днів ми переховувалися в лісі. Потім ми пішли назад у село. Та що там за село – там стояли лише кілька стін, димоходи й скрізь був попіл. Від інших, які повернулися відразу після відходу німців, ми почули, що ґрунт на ямах ще трохи рухався – так було тому, що не всі відразу померли після того, коли вони впали в яму. Вони лопатами викопали землю. Проте було вже занадто пізно”²⁸.

Люди, які залишилися в живих, розповідали, що після того над селом пішов дощ. Це виглядало так, ніби саме небо плаче над страшною долею невинно убієнних людей...²⁹.

Роль “допоміжної поліції”. Один із найрозповсюдженіших міфів про “чорну середу” с. Кортеліси – про розстріли українськими поліціями, які до того ж були “українськими буржуазними націоналістами”. Уперше, мабуть, цю “чорну легенду” було запропоновано у виданій Комітетом державної безпеки (КДБ) УРСР у 1960 р. брошурі “Правда про т. зв. УПА”, авторство котрої приписували колишньому повстанцю Іванові Реванюку, реабілітованому в обмін за згоду співпрацювати з

²⁷ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 17–19.

²⁸ Kohl P. Der Krieg der deutschen Wehrmacht und der Polizei 1941–1944. Sowjetische Überlebende berichten / Paul Kohl. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1995. – S. 49–50.

²⁹ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 19.

радянськими спецслужбами. Ось яку легенду розміщено в ній щодо подій у Кортелісах: “З Мокрина [поліцаї] поїхали в село Картоліси. Його жителі не виділили людей для відправки в Німеччину, не давали німцям ні м’яса, ні сала, ні яєць. І на роботи не йшли. Бандити розстріляли там сім чоловік і поїхали далі. А через деякий час в Картоліси знову прибув загін карателів, в якому налічувалось 20 поліцаїв і два гітлерівці. Приїхали вони вночі. Там уже стояв гітлерівський батальйон. Розбили на групи (один гітлерівець і чотири націоналісти в кожній) і почали зганяти темними вулицями людей – чоловіків, жінок, стариків, малих дітей. Потім спалахнули навколо величезного натовпу сліпучі промені автомобільних фар, і не було можливості сховатись від того пекельного світла. Жителі села збилися до купи і застигли від жаху. Раптом сотні машин разом загули, і люди почали падати, скошені вогнем кулеметів і автоматів. Два тижні тривали тут розстріли. Розстрілювали по змінах. Одні поліцаї розстрілюють, а інші ковбаси роблять з м’яса худоби, відібраної у селян. Вибили всіх поголовно: і жінок, і дітей – близько трьох тисяч чоловік”³⁰.

Те, що ця інтерпретація подій була від початку до кінця фантазією – очевидно. По-перше, село мало назву “Кортеліси”, а не “Картоліси”; по-друге, німецьку каральну операцію спровокували радянські партизани, а не зрив поставок здачі їжі для німецьких окупаційних установ; по-третє, в Кортеліси прибула німецька поліційна сотня, а не батальйон; по-четверте, місцеві поліцаї не брали участі у масових розстрілах із німцями; по-п’яте, в селі явно не було “сотень машин”; по-шосте, розстріли відбувалися вдень і карателі не вмикали ніяких автомобільних фар; по-сьоме, вбивства не тривали два тижні; по-восьме, факт виготовлення ковбас під час розстрілів був явно плодом хворобливої уяви невідомого досі справжнього автора брошури.

Насправді, 23 вересня 1942 р. до с. Кортеліси привезли службовців місцевої поліції з Ратного і Каменя-Каширського й білоруських містечок Малорити, Дивина та Кобрини для оточення села, а також для вивезення звідти майна. Зі слів уцілілого свідка трагедії Анастасії Корнелюк, розстрілювали селян німці й того дня в селі “не було поліцаїв кортеліських – їх повивозили у Ратне”³¹.

Командир поліційної сотні “Нюрнберг” побоювався, що українські шутцмани не виконають наказу, а то й повернуть видану їм зброю проти німців, тому видав їм лише по одному патрону – формально, щоби вони не вчинили випадкової паніки. У звіті офіцера сотні “Нюрнберг” командирові III батальйону Поліційного полку № 15 майорові Ю. Голлінгу з цього приводу було сказано: “Операцію зі знищення більшовицько-партизанського села Кортеліси і хуторів провів, повністю дотримуючись вашого наказу та усних вказівок... 23 вересня 1942 р. в 04.35 Кортеліси з хуторами були оточені зовнішнім кільцем із поліцейських. Щоб не вчинити випадкової паніки, шутцманам видали тільки по одному патрону. Я наказав усіх гнати до центру села на збори”³². Згодом цей же факт підтвердив 23 вересня 1959 р. колишній поліцист ратнівського постерунку поліції Андрій Якович Кошелюк на суді в м. Ратне:

³⁰ Реванюк І. Правда про т. зв. УПА (Сповідь колишнього провідника ОУН) / І. Реванюк. – Київ, 1961. – С. 8–11.

³¹ Музиченко Я. Вічність і Кортеліси... [Електронний ресурс].

³² Яворивский В. Польша... – С. 308–309.

“22 вересня нас, усіх ратнівських поліцейських, зібрав комендант Логвинський”. Потім усі пішли в Мокрани в Білорусі, де було багато поліцаїв із Каменя-Каширського, “з Малоріти білорусів багато було”, потім – у Кортеліси: “Логвинський наказав здати патрони. Здали. Тоді він видав кожному по одному. Сказав: стріляти можна лише у тому випадку, якщо на тебе будуть нападати, а так не стріляти в людей, навіть не бити їх прикладами”. На питання голови суду, чи він вбивав кортелісців, підсудний відповів: “Не вбивав, тому що це село я не обслуговував”³³.

Однак шутцмани поводили себе по-різному, з огляду на що у вцілілих залишилися різний досвід і суперечливі спогади про їхню поведінку. Чоловік Агафії Іванівни Захачук, 1920 р. н., вийшов із дому рано-вранці на поля і не повернувся – його підібрали місцеві поліцаї і забрали до центру села, де розстріляли німці³⁴. Водночас деякі інші місцеві поліцаї дали можливість вцілілим кортелісцям втекти. Григорій Іванович Корнелюк, який народився 1922 р., був одним із небагатьох, хто вижив: “Зранку я пішов у двір і побачив двох чоловіків, які стояли на вулиці й несли зброю на своїх плечах. Я побіг до дядька, який жив недалеко від нас, розбудив його і сказав: «Дядьку, там є озброєні люди, наше село оточене». Стало світліше, німецькі та українські поліцаї пробігли через село і наказали, щоб ми прийшли до ринкової площі біля церкви. Мій дядько і я сховалися в стайні на сіннику. Раптово ми почули страшний шум, шум моторів! Тоді почалося вбивство. Вони скидували людей групами до масових поховань. Через сильний шум моторів можна було почути тільки постріли. Після цього було дуже тихо протягом кількох годин. Пізніше українські поліцаї приїхали на возах, запряжених кіньми, і грабували наше село. Я запитав у цих чоловіків, що трапилося. Вони відповіли: «Всі ваші люди є мертві!». Мій дядько і я побігли у ліс разом з іншими молодими людьми, які також переховувалися. Там ми були в безпеці”³⁵.

Безумовно, використання німецькою поліційною сотнею українських поліцаїв не применшує факту їх співучасті у воєнному злочині і їх роль у трагедії була ганебною, каригідною, заслуговує осуду, й вони не підлягають реабілітації. Проте не можна не відзначити і того факту, що вони були передовсім сліпим знаряддям у руках нацистських воєнних злочинців й такими ж заручниками обставин, як і жертви-кортелісці. Застосовуючи моральні критерії оцінок, треба визнати, що вони були такими самими пасивними спостерігачами трагедії, як і радянські партизани. Свого часу проф. Степан Макачук констатував, що “не можна осуджувати партизанів за те, що вони не вступили у бій з явно переважаючим противником і не полягли у бою”³⁶. Однак, згідно з цією ж логікою, не можна звинувачувати і тих

³³ Там же. – С. 281, 291. А. Кошелюк не брав участі у вбивствах кортелісців, але був засуджений до смертної кари за те, що, з його слів, до того брав участь у розстрілах євреїв, котрі фігурували в матеріалах суду денаціоналізовано як “радянські громадяни”.

³⁴ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 18.

³⁵ Ibidem. – S. 17.

³⁶ Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947 / Stepan Makarczuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 1999. – T. 5: Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Łuck, 27–29 kwietnia 1999). – S. 312.

поліцаїв-шутцманів, які були виставлені для охорони села, отримали по одному патрону й тому не могли виступити проти німців, озброєних автоматичною зброєю та кулеметами. Радянські партизани були навіть більше відповідальні за трагедію, адже вони спровокували вбивство – без їх провокацій не було б каральної акції і жителі села не були би знищені. Можна цілком погодитися з дещо розлогою цитатою Івана Ольховського, який, коментуючи провокаційні дії радянських партизанів, писав: “Слід сказати, що червоні партизани не те що не пробували захистити своїх благодійників – кортеліських селян, які їх годували, обігрівали, лікували та ставили на ноги, а навіть жодного разу не вистрілили, щоб хоч налякати карателів. Як люди кажуть, рятували тільки себе у лісовій гушавині. Зрештою, Кортеліси – не виняток у ряду сіл – жертв партизанських провокацій. Така ж доля після вбивства червоними партизанами німця спіткала у Шацькому районі село Вілицю (розстріляно 95 осіб), частину села Кропивників (розстріляно 78 осіб). За підлив червоними залізничної колії Ковель–Любомль німці спалили у Любомльському районі села Підгородне, Високе, частину села Руди. І якщо говорити про моральну відповідальність за трагедію Кортелісів, то, я гадаю, вона однаковою мірою лягає і на червоних партизанів, які спровокували її та ганебно кинули беззахисне населення на розтерзанні ворогові, і на поліцаїв, які були присутні під час розправи. Дивує інше. Чи не всіх поліцаїв після війни було засуджено, а от червоних партизанів, жертвами провокацій яких стали десятки тисяч наших співвітчизників, до цих пір шануємо як героїв”³⁷.

Утім, остаточно розставити крапки над “і” про роль та міру співучасті й провини “допоміжної поліції” німецьких поліцейних структур у Кортеліській трагедії зможуть допомогти майбутні наукові дослідження слідчих справ службовців місцевої поліції у Ратному в розсекречених архівах СБУ.

Осуд нацистського воєнного злочину учасниками українського руху Опору. Тривалий час у пропагандистській й історичній літературі у СРСР “мусували” тезу про те, що людей в Кортелісах, окрім німців, вбивали нібито “українські буржуазні націоналісти”³⁸. Для її підтвердження використовували факт, що двоє службовців місцевої поліції, які особисто не вбивали кортелісців (хоча й того зловісного дня мимоволі опинилися в Кортелісах), навесні 1943 р. перейшли до УПА, щоби спокутувати свій гріх боротьбою проти нацистських окупантів й спробувати “загладити власною кров’ю” співучасть у важкому злочині проти власного народу (ними були Яким Харитонович Корнелюк, який від 1942 р. служив у поліції Ратнівського р-ну, в УПА діяв під псевдом “Окунь” і після війни переховувався в Тувинській автономній області РРФСР, і Андрій Якович Кошелюк, в УПА відомий під псевдом “Дорош”; обидва були заарештовані, у вересні 1959 р. судом у Ратному засуджені до розстрілу й страчені в 1960 р.³⁹).

Вміщена в опублікованій у 1981 р. документальній повісті В. Яворівського “Вічні Кортеліси” теза про те, що “вся тутешня сволота, гидь людська – поліцайна, повіялася в банди бандерівські” й інші авторські фантазії не лише спотворювали правду

³⁷ *Ольховський І.* Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній [Електронний ресурс].

³⁸ Український фашизм. Взгляд из Донбасса: сб. материалов. – Донецк, 2008. – С. 327.

³⁹ *Яворівський В.* Вічні Кортеліси... – С. 79.

про обставини загибелі багатьох сотень невинно убієнних українців у Кортелісах, а й дали привід багатьом проросійським авторам звинувачувати воїнів УПА в колабораціонізмі з нацистськими окупантами. Ця теза обростала міфами й у фінансованій психологічними службами Федеральної Служби безпеки (ФСБ) Росії пострадянській літературі, метою якої була дискредитація діяльності ОУН(б) (Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери) й УПА. Наприклад, в 1999 р. “червоний професор” Віталій Масловський стверджував, що Кортеліси знищило “українське формування” у складі 15-го поліційного полку⁴⁰. У виданій в 2008 р. з метою “чорного піару проти українського націоналізму” публіцистичній книзі-памфлеті “Український фашизм. Погляд з Донбасу” стверджувалося не більше і не менше, що нібито в Кортелісах 23 версня 1942 р. “карателі з числа українських націоналістів розстріляли і закопали живцем понад 2 800 місцевих жителів”, що “є яскравим прикладом спільного фашистсько-націоналістичного терору” і це навіть був “один із перших випадків націоналістичного терору проти власне українського населення Волині”⁴¹.

Подібні міфи повторили деякі західні автори. Послідовним їх поширювачем був канадський історик Іван Качановський. У 2010 р. він заявив, що місцева поліція з Ратного допомагала під час знищення майже 3 тис. українців у Кортелісах й кількох сусідніх селах Волинської обл. у вересні 1942 р., а у квітні 1943 р. нібито майже в повному складі зі зброєю вона перешла до УПА. Очевидно, цей автор, як і його попередники з поширення дезінформації про діяльність ОУН(б) й УПА, не навів жодних доказів чи посилань на архівні документи, спомини чи наукові публікації для обґрунтування цієї тези⁴².

На цьому дослідник не зупинився й спробував довести правоту своїх слів в іншій публікації⁴³. Для обґрунтування свого твердження він зробив посилання на Архів Управління Служби безпеки України (СБУ) Волинської області у Луцьку (спр. № 67454 фп, т. 32, арк. 17–18). Насправді це – архівно-кримінальна справа Юрія Стельмашука, але, по-перше, оскільки вона є лише в одному томі, то жодного тому № 32 у ній немає; по-друге, вона зберігається в зовсім іншому джерелосховищі – Галузевому державному архіві СБУ у Києві; й, по-третє, на зазначених

⁴⁰ Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / В. Масловський. – Москва: Славянський діалог, 1999. – С. 27.

⁴¹ Украинский фашизм... – С. 327.

⁴² Katchanovski I. Terrorists or National Heroes? Politics of the OUN and the UPA in Ukraine [Електронний ресурс] / Ivan Katchanovski. – Режим доступу: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Katchanovski.pdf>. Пізніше І. Качановський повторив цю тезу в іншій своїй публікації: Katchanovski I. The Politics of World War II in Contemporary Ukraine / Ivan Katchanovski // The Journal of Slavic Military Studies. – 2014. – Vol. 27. – Issue 2. – P. 210–233.

⁴³ Ejusdem. The Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, and the Nazi Genocide in Ukraine. Paper presentation at the “Collaboration in Eastern Europe during World War II and the Holocaust” Conference, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum & Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies (Vienna, December 5–7, 2013) / Ivan Katchanovski. – P. 27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academia.edu/6414323/The_Organization_of_Ukrainian_Nationalists_the_Ukrainian_Insurgent_Army_and_the_Nazi_Genocide_in_Ukraine

аркушах немає жодного слова ані про ратнівську поліцію, ані про Кортеліси. Друге посилення, нібито для підтвердження своїх слів, Качановський зробив на Державний архів Волинської області (ДАВО, ф. 597, оп. 1, спр. 229, арк. 254). Проте фонду № 597 у ДАВО немає. Є, щоправда, фонд із таким порядковим номером із додатком літери “Р” (ф. Р-597 – Луцька міська державна нотаріальна контора № 1, 1944–1954 рр.⁴⁴), але вказана в ньому справа немає відношення до інформації, на яку зроблено посилення. Третє посилення Іван Качановський зробив на докторську дисертацію Джерета Мак-Брайда⁴⁵, але не вказав сторінки, з огляду на що читач повинен довіряти слову історика без змоги перевірити його достовірність. Однак і це посилення сумнівне з огляду на невідповідність двох попередніх на користь твердження канадського автора про перехід усієї ратнівської поліції до УПА.

Насправді учасники українського національного руху Опору рішуче засудили організаторів і виконавців вбивств у Кортелісах і категорично відмежувалися від них. Збираючи матеріали про нацистські воєнні злочини, діячі підпілля ОУН(б) осередньо-східних українських земель (ОСУЗ) і північно-західних українських земель (ПЗУЗ) через опитування кількох вцілілих свідків кортеліської трагедії зуміли відтворити справжню картину подій того трагічного дня “за свіжими слідами” за кілька місяців після скоєння нацистського воєнного злочину на підставі даних своєї розвідки. Загальний перебіг каральної акції зафіксовано, зокрема, в повідомленні підпілля ОУН(б) “Інформативні Вісті з ОСУЗ і ПЗУЗ за останній квартал 1942 року”. Згідно з ним, українці, які служили в ратнівській поліції, не зробили жодного пострілу, тоді як поляки на німецькій поліційній службі допомагали добувати кортелісців, скинутих у ями, що можна пояснити їх українофобією й зацікавленістю в деукраїнізації прикордонних територій і зникненні з географічної карти Полісся ще одного українського села. В окремому параграфі “Загальні відомості з СУЗ” у рубриці “Важніші події та випадки на ПЗУЗ” вказаного документа загальне тло трагедії було окреслене так: “Комуністичні партизани на спілку з поляками намагаються за всяку ціну спровокувати українців до повстання. В тій цілі ... роблять поодинокі виступи, як напади на районні осередки, державні господарства, зриви залізничних шляхів, підпали скирт збіжжя тощо. В такий спосіб викликають репресії супроти населення, думаючи, що так скорше викличуть зрив. ... Крім того узброєні банди у кількості 50–70 осіб нападають на села і грабують”.

Далі вміщено опис того, як відбувалося спрямування службовців місцевої поліції з-поза меж Кортеліс для участі в оточенні села й допомозі карателям в його пограбуванні: “Недавно одержали шущмани на місце советської голяндську зброю. Деякі були раді з того, думаючи, що голяндська зброя краща від советської. Та скоро зміркували дійсну ціль заміни зброї. Советських набоїв є багато, тому і небезпечно давати шущманам советську зброю. До голяндської зброї виділяють їм мало набоїв, і то тільки на означені виступи. Коли ... ішли проти українського населення до Кортеліс, дали їм по 5 шт. [набоїв]. Видно, передбачували, що шущмани відмовляться

⁴⁴ Див.: Державний архів Волинської області: Путівник. – Луцьк: Надстир’я, 2011. – С. 253.

⁴⁵ McBride J. “A Sea of Blood and Tears”: Ethnicity, Identity and Survival in Nazi Occupied Volhynia, Ukraine 1941–1944. PhD dissertation / Jared McBride. – Los-Angeles: University of California, 2014.

стріляти до безборонного українського населення. Після приїзду шуцбаталіону під Кортисис відбулася присяга. Відчитано наказ райхскомісара, в якому говорилося про створення литовських, білоруських, естонських і українських шуцбаталіонів із ціллю очищувати терен «Нової Європи» від ворожого елементу. Гавітман сказав до шуцманів, що німці знають, що між ними є ворожі німцям і українському народові одиниці [йшлося про комуністів й членів ОУН(б) – *А. Б.*]. Але всіх тих, що помагатимуть ворогам, поставлять перед фронтом баталіону і вистріляють. Присягу зложили вже всі шуцмани, яким дали нові чорні уніформи з сірими ковнірами”. Після цього у звіті вміщено важливу ремарку: “Шуцмани-українці активної участі в екзекуціях не беруть, відмовились. Репресій поки що за це немає. Вправді за невиконання наказу саджали їх до карцеру, але звільнили”.

А ось як у повідомленні описано перебіг кривавої каральної акції в Кортелісах у рубриці “Акти терору на ПЗУЗ”: “24 вересня за зв’язок з партизанами знищено зовсім село Кортисис району Ратна. В селі було аж три сільські управи, що вказує на те, що село се було дуже велике. Розстріляно там 2000 людей, включно з жінками і дітьми. Майно розстріляних і тих, що повтікали, вивезено. Порожні будинки, за виїмком деяких хат, що були недалеко на хуторах, спалено до тла. 20 родин, за порукою священика забрали до Ратна, де замкнули їх в опорожненому від жидів «гетті». Там сторожать їх шуцмани і гонять на роботи. Сама пацифікація мала ось такий перебіг: Досвіта приїхало до Кортисис ґештапо і означило на означеному пункті схід цілого села, включно з жінками і дітьми”. Після того, зі слів автора документа, “саме село було вже обставлено ланцюгом шуцманів”, переважно з Кобрини, і німцями, які почали вбивати людей: “Коли люди зійшлися, відразу поставлено коло них сторожу. Одночасно інші шуцмани дістали наказ виводити худобу на збірний пункт, вивозити збіжжя та все майно. Шуцмани і військо мали наказ стріляти всіх, хто втікає з села. Одначе мало знайшлося таких, що стріляли. До таких належали тільки поляки з кобринського баталіону. Коли ґештапо дало наказ стріляти до зібраних людей, шуцмани почали втікати. Тоді почали пописуватись ґештапівці, частина жандармерії і поляки з кобринського баталіону. Шуцмани і старші вояки вермахту плакали і утікали з місця екзекуції”⁴⁶.

На користь запропонованої у звіті ОУН(б) версії перебігу подій під час “чорної середи” свідчить той факт, що під час каральної акції у Кортелісах жодна особа польської національності в цьому селі не постраждала. Трагедія їх оминула. До війни в Кортелісах проживали поляки: Зоя Козіковська та Бугело (обидвоє неодружені), директор сільської школи Молік (який мав дружину та дітей) і в сільському постерунку польської поліції служило шість поляків. Усі вони, крім родини Моліка, виїхали до Польщі перед приходом радянських військ у 1939 р. Робота Моліка в німецькій установі з працевлаштування у Ратному під час нацистської окупації врятувала від смерті його родину, яка проживала в Кортелісах. До німецько-радянської війни там теж проживав поляк-лісник, але він також виїхав із села до трагедії. Характерно, що полька Марія Молік, родину якої вивозили до Ратного, видала за

⁴⁶ Інформативні Вісті з ОСУЗ і ПЗУЗ за останній квартал 1942 року. В грудні 1942 року // Галузевий державний архів Служби безпеки України (дали – ГДА СБУ). – Ф. 13 (Фонд друкованих видань). – Спр. 376. – Т. 30. – Арк. 10, 12.

свою доньку і в такий спосіб урятувала 14-річну українку Анастасію Адамівну Корнелюк⁴⁷. Дарія Олександрівна Поливода, якій у “чорну середу” було 10 років, також вижила, бо, згідно з порадою матері, видала себе за доньку польської жінки, чоловік якої працював із німцями й саме в будинку польської родини дівчина чула, як українці кричали: “Вони вбивають нас, вони вбивають!”⁴⁸.

Однак інші поляки, які перебували на німецькій поліційній службі, проводили свою антиукраїнську роботу й згодом. Характерно, що польські агенти німецької поліції безпеки стали основними винуватцями також нацистських арештів на Поліссі, що прокотилися 20 червня – 13 липня 1943 р., особливо введених до складу Райхскомісаріату “Україна” Кобрині та Бресті. Коментуючи їх, комендант Поліського округу Армії Крайової (АК) капітан Станіслав Добрські (“Жук”) у звіті командуванню визнав: “Можна сміливо сказати, що якщо б не місцеві співпрацівники гестапо – поляки, то останні арешти не набули б таких страхітливих розмірів, а навіть якщо б кількісно заарештовано стільки ж осіб, то якісний баланс арештів був би, безсумнівно, меншим”⁴⁹.

Тим часом ОУН(б) й українські повстанці засудили нацистський воєнний злочин і факт залучення до співучасті в його скоєнні українських поліцаїв. У статті “На шляхах визвольної боротьби” члена Проводу ОУН(б) Ростислава Павлишина за псевдом “А. С. Борисенко”, надрукованої в нелегальному журналі цієї організації “Ідея і Чин” ч. 5 за 1943 р., із цього приводу було засуджено як ганебний той факт, що “з часом, роззухвалені безсилям мирного населення, німецькі поліційні посіпаки почали примушувати українських міліціонерів розстрілювати своїх же братів, ні в чому неповинних українських селян – село Кортеліси на Ковельщині, яке вистріляла німецька поліція, забиваючи біля 2,000 осіб”⁵⁰.

Відомо, що справжні замовники вбивств у с. Кортеліси й сусідніх селах не були засуджені, оскільки в січні 1943 р. III батальйон 15-го поліційного полку був майже повністю знищений у бойових діях⁵¹. Однак в околицях Кортеліс перебували службовці інших структур німецької поліції, котрі брали участь у вбивствах жителів цього села. Поінформовані про те, що воюватимуть, можливо, проти саме тих карателів німецької поліції, які вбили сотні кортелісців, повстанці присягнули не брати в полон і не вибачити жодному з них. Коли 10 серпня 1943 р. командир одного із загонів УПА Юрій Стельмашук наказав здійснити наступ на Камінь-Каширський, повстанці розстріляли на місці всіх захоплених карателів. Один із вояків УПА під псевдом “Мрія” так згадував про наслідки цього бою: “До нас прибіг провідник Я. – задиханий, спітнілий. Перекинувшись кількома словами з к-ром Черником, він підійшов до возівні, де були німці. Німців випровадили. Вони йшли настрашені... Провідник Я. спитав їх, чи вони брали участь в акції на село Кортеліси. Відповідь була: «так». Тоді провідник Я. сказав до них кілька слів і дав наказ їх розстріляти.

⁴⁷ Ольховський І. Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній [Електронний ресурс].

⁴⁸ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 17.

⁴⁹ Archiwum Adama Bienia. – Wrocław: W-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 255.

⁵⁰ Борисенко А. На шляхах збройної боротьби / А. Борисенко // Ідея і Чин. – 1943. – Ч. 5. – С. 16; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 20. – Арк. 73 зв.

⁵¹ Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz... – S. 622.

Наказ виконано таки тут на місці – нехай народ бачить, нехай народ знає...”⁵². Інший колишній повстанець Яків Чуйко, який теж був учасником бою, згадував: “Захопили і полонених – німців та перекладача-поляка. Німців запитали, чи брали вони участь у каральній акції в селі Кортеліси. Тих, що відповіли «так», тут же розстріляли, а решту відправили колоною в напрямку до Бреста”⁵³.

Непокарані вбивці. Після закінчення Другої світової війни й створення ФРН тисячі німецьких поліцаїв були засуджені, однак не всі з них були належно покарані. З метою уникнення політичних скандалів органи правосуддя засекретили імена тих із них, які на час арештів перебували на державній службі в Західній Німеччині. На початку 1970-х відбулися слідство і суд також над карателями сотні “Нюрнберг”, які після знищення Кортеліс брали участь в інших масових вбивствах, найвідоміше з яких – участь у знищенні єврейського гетто у Бресті.

Під час допитів органами кримінального правосуддя ФРН колишні службовці сотні надали деяку уривчасту інформацію про операції свого підрозділу, проте й сьогодні прізвища цих людей невідомі (досі засекречені – у ФРН діти вважають великою ганьбою оприлюднення інформації про те, що їх батьки були злочинцями). Карл К., наприклад, стверджував, що, коли його сотня обшукувала села з метою розшуку “банд”, вона завжди приходила занадто пізно – партизани встигали відійти, і що він ніколи не був присутній на розстрілах учасників антинімецьких формувань опору під час таких операцій, хоча чув, що страти відбувалися. Він також заявив, що його ніколи не залучали до здійснення езекуцій або участі в розстрілах євреїв, хоча визнав, що чув від солдатів його сотні про страти правопорушників, засуджених судом, або заручників. Ернст В., з іншого боку, визнав, що під час операцій, здійснюваних його сотнею, євреїв розстрілювали постійно. Як приклад він згадав участь у каральній акції поблизу Мокран, під час якої приблизно 20 осіб зібрали на сільській площі, змусили роздягнутися догола, а потім розстріляли за межами цього населеного пункту. Детальніше про розстріли він “не міг пригадати”, однак заявив, що нібито не був одним із тих, хто їх здійснював. Обервахмайстер Карл Ш. зізнався, що був присутнім під час знищення одного з сіл, під час якого загинуло 35 людей, але заявив, що особисто нібито не стріляв, а лише рахував кількість трупів. На запитання, чи то була операція

⁵² “Мрія”. Наступ на місто Камінь-Коширський / “Мрія” // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: В-во “Літопис УПА”, 1977. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. – С. 115. У машинописі цих споминів вказано дещо інше псевдо – “хор. Мрія”, а також власноручний підпис їх автора “Г. Хомут”. Згаданий сюжет в оригіналі спогадів був змістовніший і дещо відрізнявся від опублікованого в підпільному журналі. Ось його текст для порівняння: “Друг Ярбей спитав їх, чи вони брали участь в нападі на Кортеліси. Всі відповіли: «так», але одночасно почали скиглити: «Подаруйте!», а один цілий час повторяв: «Майн готт, майне фрау, майне кіндер» [«Мій Боже, моя жінка, мої діти», нім. – А. Б.]. От, драбута, коли мордував немовлят у Кортелісах, то не знав, що таке «кіндер», а тепер жебрає прощення... Друг Ярбей сказав до німаків, що будуть розстріляні за доконані злочини в Кортелісах. Таки на місті, щоб народ бачив, як революція карає нелюдів, німців розстріляно. Справедливість не оминула злочинців” (Хор. Мрія. Наскок на Камінь-Каширський // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 352).

⁵³ Чуйко Я. Бій за Камінь-Каширський / Я. Чуйко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volyn.com.ua/?rub=5&article=1&arch=852>

проти с. Кортеліси, відповів, що не пам’ятає. Тільки деякі зі службовців поліційної сотні “Нюрнберг” зізналися, що пізніше чули про знищення Кортеліс. Йоганнес К. згадав, що на місці Кортеліс поблизу Мокран було розстріляно кількох осіб, мабуть, партизанів і євреїв, але заявив, що не може пригадати жодних подробиць. Проте Вільгельм Ф., Йоганн М., Карл Т. і Георг Е. заявили, що дізналися про знищення сотнею Кортеліс у той час, коли нібито були відсутні у своєму підрозділі⁵⁴.

Більшість службовців німецької поліційної сотні “Нюрнберг” заперечили свою участь у вбивствах людей в Кортелісах. Наприклад, під час суду на запитання: “Чи відомі Вам за час Вашої служби в поліційній сотні «Нюрнберг» будь-які випадки, під час яких жорстоко [willkürlich] розстрілювали партизанів?”, обермайстер Людвіг П. відповів: “Я не пережив таких ситуацій. Хоча я майже щодня був у дорозі й прибував до окремих опорних пунктів, я не чув про жоден із таких випадків. Я хочу до цього ще сказати, що місцеве населення добре сприймало поліційний підрозділ”. Всі інші колишні члени поліційної сотні “Нюрнберг”, допитані після війни в Західній Німеччині органами кримінальної юстиції, теж заперечили, що брали участь у вбивствах кортелісців. Управління прокуратури в Нюрнберзі дійшло висновку, що хоча в нього й була “серйозна підозра” (“ein erheblicher Verdacht”) щодо спалення сотнею с. Кортеліси 23 вересня 1942 р. і розстрілу принаймні частини селян, наявні дані були оголошені недостатніми для інкримінування будь-якій конкретній підозрюваній особі участі у скоєнні злочину. Верховні органи правосуддя ФРН запропонували переслати офіційного листа із заптом до органів правосуддя СРСР, але компетентний нюрнберзький прокурор категорично відкинув цю пропозицію на підставі того, що “здається неможливим, що російські очевидці можуть бути ще живі після такого тривалого часу і будуть в змозі ідентифікувати окремих виконавців, не кажучи вже про те, щоб назвати їх імена”. 6 квітня 1972 р. Нюрнберзька прокуратура справедливо ствердила, що “Кортеліси і його мешканців спіткала та ж доля, що й інші три села і їх населення” (це підтвердив звіт командира поліції безпеки і служби безпеки (СД – нім. SD, скор. від Sicherheitsdienst) у Рівному Ернста Бергера від 5 жовтня 1942 р., в якому згадано операції проти с. Кортеліси, Борки, Заблоття та Борисовка). Однак того ж дня з причини нібито відсутності належних доказів справу проти всіх підозрюваних із сотні поліції “Нюрнберг” щодо вбивств у Кортелісах було закрито⁵⁵.

Таке судове рішення у ФРН у роки “холодної війни” між СРСР і країнами Заходу було повсюдною практикою: органи юстиції західних держав не хотіли створювати прецедентів із залучення свідків із Радянського Союзу навіть під час судових процесів проти явних воєнних злочинців з огляду на недовіру до їх показів, оскільки німецькі судді вважали очевидців подій звідти необ’єктивними й такими, заяви котрих могли бути інспіровані КДБ СРСР й тому їх вірогідність органи правосуддя Західної Німеччини апіорі піддавали сумніву. Хоча навіть після розпаду СРСР у 1991 р. багато свідків трагедії були живими, українські юристи не порушили

⁵⁴ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 14–15.

⁵⁵ Zentralstelle. An Oberstaatsanwalt, Oberlandesgericht Nürnberg den 6. August 1970; Entscheidung d. Staatsanwalt Amt Nürnberg. Nürnberg, den 6. April 1972 // Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg (ZStL). – II 204. – ARZ 38/70. Цит. за: Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 17, 20.

питання про допит як звинувачених колишніх членів сотні “Нюрнберг” – воєнних злочинців, які жили під захистом органів правосуддя ФРН й спокійно померли, отримуючи до смерті пенсії від своєї держави. Нікого з німецьких поліцаїв не було заслужено покарано за вбивство багатьох сотень кортелісців.

Сказане особливо прикметне у зв’язку з тим, що водночас наприкінці ХХ і ХХІ ст. гучного розголосу набула справа Івана Дем’янюка, докази в якій виявилися суперечливими не лише для людей, котрі цікавилися процесами над ним, а й для слідчих, судових експертів і прокурорів⁵⁶. Вона стала прецедентом для звинувачень українців у масових вбивствах тоді, коли більшість воєнних злочинців із поліційної сотні “Нюрнберг”, участь якої в масових вбивствах переконливо доведено на підставі документів і споминів свідків, були несправедливо виправдані і їх ніколи й ніхто належно не покарав за скоєння страшного воєнного злочину проти кортелісців. Неспростовним доведеним фактом є те, що резервна сотня німецької поліції “Нюрнберг” розстріляла багато сотень жителів с. Кортеліси, а її вояки мирно дожили до старості й спокійно померли без жодної кари.

Жертові. Сьогодні на підставі документів, які виявили історики, опублікованих спогадів вцілілих свідків і згадок у науковій літературі можна скласти загальну уяву про те, як розгорталася трагедія й навіть з усією точністю мати уявлення про чимало її подробиць. Однак навіть тепер складно сказати точно, скільки ж насправді кортелісців загинуло в “чорну середу” вересня 1942 р. Достатньо згадати, що звіт німецької поліційної сотні “Нюрнберг” про знищення с. Кортеліси, цитований у повісті В. Яворівського, ніколи не був опублікований повністю – ні в українсько- чи російськомовному перекладі, ні мовою оригіналу, що дає підстави для появи багатьох версій і гіпотез навіть щодо бачення скоєння злочину “очима карателів німецької поліції”. Цілком вірогідно, що це було тому, що у звіті була вказана інша – очевидно, швидше за все занижена – кількість вбитих людей, що не збігалось із завищеною їх цифрою, котру історики СРСР оголосили офіційною кількістю жертв Кортеліської трагедії.

Практика підрахунків і вказування принаймні приблизної кількості вбитих людей була загальноприйнятою для каральних формувань німецької поліції й органів безпеки в той час. Її дотримався, зокрема, командир ІІІ батальйону поліційного полку СС № 15, що одночасно зі знищенням сотнею “Нюрнберг” Кортеліс “стер з лиця землі” сусідні села. Зроблений того дня запис у військовому щоденнику цього батальйону поліційного полку № 15 свідчить, що це формування, на підставі одержаного наказу про знищення сіл, розстріляло 169 чоловіків, жінок і дітей у Борисовці, 705 – в Борках і 289 – у Заблотті⁵⁷. Однак у військовому щоденнику цього батальйону не згадано про вбивства кортелісців нюрнберзькою поліційною

⁵⁶ *Rullmann H. P.* Der Fall Demjanjuk. 2. Aufl. / H. P. Rullmann. – Struckum: Verlag für ganzheitliche Forschung und Kultur, 1987; *Wagenaar W. A.* Identifying Ivan: A Case Study in Legal Psychology / Willem Albert Wagenaar. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988; *Sheftel Y.* Defending “Ivan the Terrible”. The Conspiracy to convict John Demjanjuk / Yoram Sheftel. – Washington: Regnery Publishing, 1996.

⁵⁷ КТВ. д. ІІІ./Pol.Rgt. 15. 23. Sept. 1943 Kobrin // ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 148. – Д. 4. – Л. 143 об.

сотнею, оскільки цей підрозділ було підпорядковано III батальйону 15-го поліційного полку тільки на час проведення зазначеної каральної операції⁵⁸.

Дійсну кількість кортелісців, вбитих 23 вересня 1942 р. німецькою поліційною сотнею “Нюрнберг”, історики СРСР завищили й міфологізували. У складеній улітку 1944 р. (дату відтворено на підставі змісту хроніки) “за свіжими слідами нацистських воєнних злочинів” хронології підпілля ОУН(б) “Жертви німецького терору” в рубриці “Волинь і Полісся” лаконічно констатовано: “В листопаді 1942 р. в селі Кортеліси на Поліссі німці впродовж одного дня вимордували понад 2000 (дві тисячі) українців”. Тут же було пояснення цієї “заокругленої” цифри: “Про німецький терор на Волині і Поліссі не маємо настільки точних даних, як про Галичину, бо він мав інший характер. Не було там «легальних» розстрілів – публичних з оголошеннями і покликуваннями на декрет і т. п.”. Зі слів невідомого автора хроніки, “було це масове винищування українського населення – сільського, міського”, як “ворожого чинника”, що солідаризувався з рухом Опору⁵⁹.

Спочатку приблизно ця ж цифра фігурувала в перших повоєнних матеріалах “Державної надзвичайної комісії УРСР з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів” за матеріалами роботи членів комісії в Ратнівському р-ні. Однак згодом у документах Державного архіву Волинської області було зафіксовано інформацію про 2 500 жертв трагедії⁶⁰. У 1980 р. у Кортелісах на меморіальних плитах було викарбувано, що в селі та 20-х навколишніх хуторах 23 вересня 1942 р. загинуло 2 875 осіб, із них 1 620 дітей, і спалено 715 садіб. Після цього в офіційних радянських виданнях повторено, що під час трагедії вбито 2 875 жителів, серед них 1 620 дітей, спалено 715 житлових будівель⁶¹ (її зафіксовано, наприклад, у виданій у Києві в 1988 р. книзі пам’яті “Вінок безсмертя”⁶²).

У 1986 р. канадський історик українського походження Ендрю Грегоровіч згадав про 2 800 жертв Кортеліської трагедії⁶³. Після нього цю цифру повторив голова Українсько-канадської асоціації громадянських свобод Джон Грегоровіч й услід за ним й з посиланням на нього також Гарольд Голдберг⁶⁴. У всіх працях західних авторів, у яких згадано про Кортеліську трагедію, також повторено офіційну версію радянської історіографії про те, що в Кортелісах було вбито понад 2 800 людей. Звичайно, вчені, які наводили цю цифру, не завдавали собі клопотів, щоби верифікувати її достовірність, сприймаючи офіційні дані підрахунків у СРСР за остаточні й безсумнівні⁶⁵.

⁵⁸ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 17.

⁵⁹ Жертви німецького терору // Архів Центру досліджень визвольного руху. – Ф. 9. – Т. 9. – Од зб. 002. – Арк. 3.

⁶⁰ Державний архів Волинської області у Луцьку (далі – ДАВО). – Ф. Р-164 (Волинська обласна комісія з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню). – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 5, 12; Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 11–62.

⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Волинська область... – С. 595–596.

⁶² Вінок безсмертя. Книга-меморіал... – С. 211.

⁶³ Gregorovich A. World War II Tragedies: Villages of Lidice... – P. 31.

⁶⁴ Goldberg H. J. Europe in Flames... – P. 292.

⁶⁵ Див., наприклад: Levene M. Annihilation... – P. 254.

Однак згодом і цю цифру збільшено. Згідно з твердженнями деяких інших авторів із СРСР, під час нацистської каральної акції в Кортелісах 23 вересня 1942 р. було вбито 2 892 людини⁶⁶. Цю цифру безкритично повторив навіть відомий дослідник історії України періоду Другої світової війни проф. Володимир Косик, який твердив, що нібито замкнені в церкві й інших будівлях 2 892 мешканці Кортелісів згоріли в полум'ї (хоча насправді більшість із них розстріляли й скинули в ями)⁶⁷. Проф. Карел Беркгофф у монографії “Жнива розпачу” в 2004 р. згадав про майже 2 900 вбитих кортелісців⁶⁸. Урешті-решт канадський дослідник Іван Качановський у 2010 р. “заокруглив” цю цифру з тенденцією до збільшення і згадав про знищення “майже 3000 українців у Кортелісах й кількох сусідніх селах Волинської області у вересні 1942 р.”⁶⁹. Скільки ж насправді було вбито кортелісців того трагічного дня?

До сьогодні завдяки копіткій праці й опитуванню старожилів, зіставленню їх із матеріалами польської статистики (переписів жителів села в 1922 р. і 1931 р.) вдалося ідентифікувати прізвища всіх селян, котрі проживали у селі, й імена та прізвища більшості загиблих під час кортеліської трагедії. До кінця ХХ ст. краєзнавці склали поіменний список загиблих, внесених до списку “Книги пам'яті”. До неї було вписано 2 059 прізвищ (ще 25 занотовано в рукописах), серед яких цілі великі родини по кілька десятків людей – імена та прізвища чоловіків, дітей, їхніх батьків, тіток, дво- і троюрідних братів і сестер з одним прізвищем. Наприклад, № 945–958 цього списку – родина з прізвищем “Карпик”, № 986–1049 – родина з прізвищем “Круш” (серед них один єврей Лазар Мойсейович), № 1050–1126 – родина з прізвищем “Кухар”, № 1122–1130 – Кухаруки, № 1136–1195 – Ліхвани, № 1196–1202 – Літвіни, № 1204–1212 – Макаруки, № 1213–1246 – Максимуки, № 1247–1263 – Мосюки, № 1264–1275 – Міщуки, № 1280–1320 – Олексюки, троє Одерків, троє Омелянчуків, № 1328–1335 – Пилецькі, № 1336–1342 – Прокопчуки, № 1343–1399 – Поліводи. Таким був загальний список, до якого внесено імена всіх людей, які загинули під час німецької окупації як у Кортелісах, так і в навколишніх населених пунктах – із с. Млинового, хуторів Рябиного, Вепра, Попливців. До списку внесли також прізвища людей, які загинули після трагедії Кортелісів у 1942–1943 рр.

Однак список не було верифіковано. Сумнівним, наприклад, видається внесення до нього десятків людей з прізвищем “Полівода” – швидше за все йшлося про членів родини сільського старости А. Паливоди, яких було помилувано. Прізвища решти нібито ще понад 838 кортелісців, які згідно з офіційною версією історії села у СРСР також загинули тієї “чорної середи”, не вдалося встановити формально через відсутність даних, а насправді тому, що їх просто вигадано в останні роки

⁶⁶ Масловский В. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 / В. Масловский. – Львов: “Вища школа”, 1984. – С. 57.

⁶⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів: В-во НТШ, 1994. – С. 227.

⁶⁸ Berkhoff K. Harvest of despair... – P. 280–281.

⁶⁹ Katchanovski I. Terrorists or National Heroes? Politics of the OUN and the UPA in Ukraine [Електронний ресурс] / Ivan Katchanovski. – Режим доступу: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Katchanovski.pdf>

правління Леоніда Брежнєва, наслідуючи “моду приписок” не лише у звітах про “виробництво і перевиробництво” з метою здобуття премій, а й для роздування кількості жертв нацистського терору, що було невід’ємним компонентом формування міфу про “Велику Вітчизняну війну”. Проте й офіційна цифра (2 тис. жертв) у той злощасний день теж завищена, про що свідчить елементарне вивчення й співставлення втрат села протягом нацистської окупації.

Згідно з довідкою, що зберігається у справах комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів у Ратнівському р-ні, всього до війни в Кортелісах проживало менше 1 800 осіб, з яких під час війни нібито загинуло 1 783 особи⁷⁰. З них у 1941 р. невідомі німецькі частини забрали з Кортеліс 40 єврейських родин, котрі жили в селі, до Рамівського гетто, де їх вбили⁷¹ – від 150 до 200 осіб. Ще 10 пішли у партизани, кількох інших забрали на роботу до Німецького Райху. Після цього радянські партизани вбили п’ять місцевих поліцаїв й згодом ще п’ять кортелісців у відповідь на вбивство поліцаїв. Унаслідок цього село втратило ще понад 20 жителів. У “Книзі пам’яті” Кортеліс вміщено також список 24 односельчан, які в різний час загинули від рук “українських буржуазних націоналістів”, а ще 63 кортелісці полягли на фронті – ще майже 90 вбитих селян⁷². Під час вбивств 23 вересня 1942 р. вижили приблизно 100 кортелісців, з яких 50 – члени родин поліцаїв, старости, священника, поляка Моліка. Решта кілька десятків людей врятувалося, сховавшись на горищах, у кущах, а деякі вижили, бо допомагали копати картоплю родичам у сусідніх селах. Елементарне зіставлення цих цифр дає підстави встановити приблизну кількість вбитих жителів с. Кортеліси 23 вересня 1942 р.: якщо від 1 800 відняти 400, залишається 1 400 осіб і, швидше за все, саме ця кількість загинула того страшного дня. Досі невідомо, скільки рештків тіл екзумовано і поховано за християнським звичаєм або перепоховано в масових могилах...

Отже, 23 вересня 1942 р. у с. Кортеліси німецька поліційна сотня “Нюрнберг” вбила понад 1 400 людей (якщо, згідно з цитованим звітом про знищення села, для їх розстрілу витрачено 4 321 патрон, неважко підрахувати, що майже кожен із 130 карателів німецького поліційного підрозділу розстріляв у середньому 10 кортелісців). Оскільки більшість чоловіків із Кортеліс були мобілізовані до Червоної армії або приєдналися до радянських партизанів, у селі залишалися переважно жінки, діти та старші віком люди й більшість із вбитих були дітьми. Вбивці використовували в середньому по чотири патрони на людину. У сусідніх Борках було розстріляно 705 людей, з них 203 чоловіків, 372 жінки, 130 дітей, для розстрілу яких 10-та сотня німецького поліційного полку СС № 15 витратила 3 284 патрони⁷³.

⁷⁰ ДАВО. – Ф. Р-164. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 1.

⁷¹ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 16. Див. згадку про “Шоа” у Кортелісах в “Енциклопедії єврейських громад у Польщі”, зокрема у її 5-му томі, присвяченому Волині та на Поліссі: Spector Sh. Pinkas hakehillot Polin: ensiklopedyah shel ha-yishuvim ha-Yehudiyim le-min hivasadim ve-`ad le-ahar Sho`at Milhemet ha-`olam ha-sheniyah / Shmuel Spector. – Jerusalem: Yad Vashem, 1990. – P. 170.

⁷² Книга пам’яті України. Волинська область. – Львів, 1995. – Т. 3. – С. 52–56.

⁷³ Pol.Rgt. 15. 10.Kpn. 28.September 1942. Für Kdr. d. Kompanie Ober-Leutnant der Schutz-Polizei Müller // ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 148. – Д. 2. – Л. 359–361.

Після війни кількість жертв Кортеліської трагедії штучно “роздули”, тобто збільшили більше, ніж удвічі. Очевидно, це не применшує і аж ніяк не виправдовує жахливого злочину, але дозволяє критично проаналізувати дані й наблизитися до з’ясування історичної правди про обставини і справжню кількість невинно вбитих людей.

Меморіалізація і використання трагедії у формуванні політики історичної пам’яті. Після війни на місці дощенту знищеного села тривалий час ніхто не проживав. Лише у 1967 р. Рада міністрів УРСР видала постанову відновити Кортеліси, після чого тут збудували школу. У 1970-х роках багнисту територію навколо села піддали меліорації, його відбудовано й до нього увійшли навколишні хутори: Дерачьке, Долгасово, Дорошево, Яселове, Ладець, Полісся, Сіжень і Соснівка. Лише в 1983 р. село остаточно відновлене й відбудоване, але це вже зовсім інше село, ніж було до 23 вересня 1942 р.⁷⁴

У 1980-х роках у Кортелісах відкрито музей пам’яті жертв трагедії, а також споруджено меморіал “Жертвам фашизму” – пам’ятник і парк. Трагедія була романтизована в документальній повісті Володимира Яворівського “Вічні Кортеліси”, де він використав матеріали судового процесу над колишніми поліцаями в Ратні у вересні 1959 р. й за яку в 1984 р. здобув Державну премію УРСР ім. Тараса Шевченка⁷⁵. Однак, очевидно, з огляду на жанр твору, автор не міг вмістити все, що хотів, унаслідок чого вміщена в ньому інформація не могла претендувати на всебічне і вичерпне висвітлення трагічних подій у поліському селі на українсько-польському прикордонні й спричинила більше запитань, аніж дала відповідей.

“Спалах зацікавлення” Кортелісами був цілеспрямовано інспірований ЦК Компартії України в межах масштабної пропагандистської кампанії Радянського Союзу з поширення інформації про нацистські воєнні злочини – теми, вигідної як контр-тема в інформаційній боротьбі СРСР у період “холодної війни” проти країн Заходу у відповідь на поширення за кордоном інформації про штучний голод в Україні з приводу 50-річчя Голодомору. Подібно проросійські мас-медіа намагалися відвернути увагу громадськості в Україні від вшанування пам’яті жертв Голодомору під час вшанування пам’яті жертв Корюківської трагедії в 1943 р., кількість яких була так само завищена, як і людей, вбитих під час Кортеліської трагедії.

На відміну від Радянського Союзу, тему Кортеліської драми у країнах Заходу згадували рідко. У 2002 р. лише раз цю місцевість назвала Сімон Андреа Башерт в англомовній художній повісті з історії “Шоа”⁷⁶. У Німеччині ж “табу” з неї зняли лише на початку ХХІ ст., коли всі вояки поліційної сотні “Нюрнберг” спокійно померли, отримуючи до смерті пенсію від уряду своєї країни як “ветерани війни”. Лише на початку ХХІ ст. страшною долею Кортеліс зацікавилися у ФРН. У 2005 р. німецькі автори Джим Тобіас і Ніколя Шліхтінг присвятили трагедії книгу “«Іх свідомість була чистою – вони цього не робили». Злочини поліційної сотні «Нюрнберг» й зняли на її основі приблизно 20-хвилинний фільм “Чорна середа” (що був

⁷⁴ Kohl P. Der Krieg der deutschen Wehrmacht... – S. 49.

⁷⁵ Яворівський В. Вічні Кортеліси: повість / В. Яворівський. – Київ: Молодь, 1981.

⁷⁶ Bashert A. S. A Granddaughter’s Holocaust Quest / Andrea Simon Bashert. – Jackson: University Press of Mississippi, 2002. – P. 205–206.

також перекладений українською мовою), завдяки чому про жакхливий нацистський воєнний злочин дізналися широкі кола істориків і громадськості ФРН⁷⁷.

Тривалий час трагедія Кортеліс була не стільки об’єктом зацікавлення дослідників, скільки предметом використання у психологічній війні спецслужб Росії та її “агентів впливу” в Україні й на Заході. Головним міфом була вигадана інформація про те, нібито у знищенні кортелісців брав участь сформований з українців охоронний батальйон № 201, що діяв нібито під командуванням Романа Шухевича (хоча насправді достеменно відомо, що цей батальйон тоді не перебував навіть поблизу Кортеліс і це збройне формування очолював німець гауптман Вільгельм Моха, а офіцером зв’язку між німецьким командним складом й українськими воюками цього збройного формування був Євген Побігуший). Промовистим фактом є те, що одним із перших у 2002 р. цю брехню “запустив в інформаційний обіг” колишній співробітник Міністерства держбезпеки УРСР на пенсії Георгій Санніков у мемуарах, посилаючись на Віталія Масловського⁷⁸ (хоча й той насправді не наважився на таку відверто неправдиву тезу, не стверджував цього прямо і категорично, обмежившись “туманним твердженням” про участь у знищенні Кортеліс абстрактного “українського формування”⁷⁹).

Пізніше це твердження Г. Саннікова повторили багато авторів тенденційних публікацій, спрямованих на дискредитацію діяльності підпілля ОУН(б), УПА й особисто Р. Шухевича. Поширення цієї брехні особливо актуалізувалося під час відзначення 100-річчя від дня народження Головного командира УПА Р. Шухевича в 2007 р. у фінансованих із Росії або проросійськими силами виданнях Компартії України і Партії регіонів, на сторінках яких політтехнологи і пропагандисти підмінювали поняття “націоналісти” терміном “колабораціоністи”. Типовим прикладом цього було рішення Харківської обласної ради від 5 липня 2007 р. щодо ставлення до УПА, в якому, зокрема, було стверджено: “Бандерівці знищили українське село Кортеліси”⁸⁰. Цю ж брехню повторили й деякі “титуловані” науковці в Україні, відомі своїми проросійськими поглядами й “націоналізмомофобією”. Наприклад, д-р іст. наук Анатолій Чайковський у спрямованій проти Р. Шухевича статті причислив 201-й охоронний батальйон до 15-го поліційного полку СС, приписав йому діяльність на території майже всієї Білорусі й участь у всіх можливих антипартизанських операціях, зокрема й зі знищення Кортеліс⁸¹. Після нього неправду про знищення Кортеліс цим збройним формуванням повторили російські автори Александр Север

⁷⁷ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...”; “Der Schwarze Mittwoch”. Polizeikompanie Nürnberg vernichtet Kortelisy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vimeo.com/57364835>

⁷⁸ Санніков Г. Большая охота. Разгром украинской повстанческой армии / Г. Санніков. – Москва: ОЛМА-Пресс, 2002. – С. 504.

⁷⁹ Масловський В. З ким і проти кого... – С. 27.

⁸⁰ Музиченко Я. Вічність і Кортеліси... [Електронний ресурс].

⁸¹ Чайковський А. Роман Шухевич: слово після ювілею. Відкрита відповідь колезі-історик [Електронний ресурс] / А. Чайковський // 2000. – № 36(380). – 7–13.09.2007. – С. 5, С. 8. – Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/aspekty/16004>

(очевидно, “Север” – псевдонім, а справжнє прізвище автор приховав) й Алексєй Мартинов, польський автор Адольф Кобилянський та деякі інші⁸².

Висновки. Трагедія в Кортелісах залишилася в історії як один із непокараних злочинів окупантів проти українського народу, скоєний службовцями поліції нацистської Німеччини і спровокований діяльністю партизанів СРСР. Маніпулювання й “еквілібристика” кількістю жертв трагедії були використані офіційними істориками Радянського Союзу для збільшення офіційної статистики кількості жертв нацистських воєнних злочинів у відповідь на зроблені у країнах Заходу звинувачення комуністичного режиму в скоєнні воєнних злочинів у керованій ним державі й окупованих під час і після війни територіях.

Кортеліська трагедія не була єдиним випадком нацистських воєнних злочинів масового вбивства людей ні в Україні, ні у Європі. Під час нацистських каральних акцій у відповідь на дії рухів Опору в чеському селі Лідіце 10 червня 1942 р. каральна сотня німецької поліції розстріляла 172 чехів, а 10 червня 1944 р. у французькому селищі Орадур-сюр-Глан загинуло 445 французів (240 жінок та 205 дітей). Однак із відомих в усьому світі подібних убивств представників етнічної більшості службовцями німецької поліції в Кортелісах сталася, мабуть, одна з найбільших. У ту “чорну середу” в Кортелісах було вбито приблизно 1 400 людей, тобто майже у 8 разів більше, ніж у Лідіце, й у 3,5 рази більше, ніж в Орадур-сюр-Глані.

В Україні було зроблено дуже мало для з’ясування усієї правди про трагедію і покарання серійних убивць, котрі скоїли страшний воєнний злочин у Кортелісах. Вони не понесли заслуженої кари, оскільки Україна до 1991 р. не була незалежною державою, з якою рахувалися б у світі, а тому не могла вимагати проведення незалежного міжнародного розслідування із залученням авторитетних судових експертів із нейтральних країн й добитися екстрадиції злочинців, які розстріляли жителів села.

У повоєнні роки Кортеліська трагедія стала не стільки одним із найбрутальніших нацистських воєнних злочинів щодо знищення сіл в Україні, скільки предметом політичних спекуляцій і темою для здобування “політичних дивідендів” для діячів Компартії України. Після 1991 р. спекуляції на болісній рані людей, котрі пережили найстрашніший день свого села, також використовували політтехнологи “чорного піару” Російської Федерації в українофобській пропаганді, спрямованій на дискредитацію українських націоналістів загалом та ОУН(б) і УПА зокрема.

Можливість ознайомлення з документами й найновішими публікаціями з цієї теми дають нагоду зруйнувати багато міфів, пов’язаних із Кортеліською трагедією й не допустити в майбутньому до подальших політичних спекуляцій на темі, болісній і сьогодні для пам’яті односельчан багатьох сотень, котрі були невинно вбиті тої сумнозвісної “чорної середи” в Кортелісах.

⁸² *Север А.* Русско-украинские войны / А. Север. – Москва, 2009; *Martynow A.* Ukrainśka polityczna kolaboracja w kontekście fałszowania historii II wojny światowej. Wstęp do tematu / Aleksiej Martynow // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946 / [red. Bogusław Paź]. – Wrocław, 2011. – S. 385–386; *Kondracki A.* Wołyńska tragedia oczyma naukowców niepodległej Ukrainy / Adolf Kondracki // Prawda historyczna a prawda polityczna... – S. 394–395.